

پڑوہشی سیرامون جوامع حدیثی اہل سنت

(جلد دوم)

تألیف:

دکتر احمد ہاکنچی

انتشارات دانشگاه امام صادق (ع):

تهران: بزرگراه شهید چمران،

پل مدیریت

تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲

صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵

E-mail: isu.press@yahoo.com

فروشگاه اینترنتی:

www.ketabesadiq.ir

دانشگاه امام صادق (ع)

پژوهشی پیرامون جوامع حدیثی اهل سنت (جلد ۲) ■ تألیف: دکتر احمد پاکتچی ■ ناشر: دانشگاه امام صادق (ع) ■ نمایه‌سازی: رضا دنیا ■ چاپ: اول ۱۳۹۲ ■ قیمت: ۹۵۰۰ ریال ■ شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه چاپ و صحافی: لاله کوثر ■ شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۳۰۵-۱

همه حقوق محفوظ و متعلق به ناشر است.

سرشناسه: پاکتچی، احمد، ۱۳۳۲

عنوان و نام پدیدآور: پژوهشی پیرامون جوامع حدیثی اهل سنت / تألیف احمد پاکتچی

مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۱.

مشخصات ظاهری: ج ۲.

شابک: ۹۷۸۶۰۰۲۱۴۳۰۵۱

وضعیت فهرست نویسی: قیفا

یادداشت: ج ۲ (چاپ اول: ۱۳۹۱) (تسا)

یادداشت: کتابنامه.

یادداشت: نمایه.

موضوع: محدثان اهل سنت

موضوع: حدیث — تاریخ

موضوع: احادیث اهل سنت

شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)

رده بندی کنگره: ۱۳۹۱ ۲۳۲ پ/ ۱۱۵ BP

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۲۹۲

شماره کتبشناسی ملی: ۲۰۷۵۵۴۴

فهرست مطالب

۹	..... سخن ناشر
۱۱	..... پیشگفتار
۱۵	..... مقدمه
۱۹	..... بخش سوم: فرهنگ پیرامون کتب
۲۱	..... فصل ۱۱. نظریه کتب سته و تداول آنها
۲۱	..... ۱. نظریه "کتب سته" و جایگاه آنها در حدیث اهل سنت
۳۹	..... ۲. تاریخ تداول کتب سته
۴۳	..... ۳. کتب مشیخه
۴۵	..... ۴. سیاهه منابع و مآخذ در آثار برخی کتب حدیثی
۴۵	..... ۵. کتب رجالی
۴۶	..... ۶. کتب مسند متأخر
۵۰	..... ۷. تحریرها و روایت‌های مختلف کتب سته
۵۰	..... ۷-۱. تحریرها و روایت‌های صحیح بخاری
۵۵	..... ۷-۲. تحریرها و روایت‌های صحیح مسلم
۵۶	..... ۷-۳. تحریرها و روایت‌های سنن ابوداود
۶۰	..... ۷-۴. تحریرها و روایت‌های سنن ترمذی
۶۶	..... ۷-۵. تحریرها و روایت‌های سنن ابن ماجه

فصل ۱۲. بررسی‌های رجال‌ی و اسنادی در کتب سته	۶۹
۱. آثار متمرکز بر رجال کتب سته	۶۹
۲. آثار متمرکز بر اسانید کتب سته	۷۷
فصل ۱۳. مستدرک‌ها و مستخرج‌ها	۸۳
۱. فضای فرهنگی مستدرک‌ها و مستخرج‌ها	۸۳
۲. گذاری بر مستدرک‌ها	۸۹
۳. گذاری بر مستخرج‌ها	۹۴
فصل ۱۴. جمع میان کتب سته	۱۰۱
۱. انگیزه‌های جمع‌نویسی	۱۰۱
۲. سبک‌ها و فوائد جمع‌نویسی	۱۰۴
۱-۲. موضوع‌بندی در جمع‌نویسی	۱۰۵
۲-۲. جمع‌نویسی و مستندسازی	۱۰۶
۳-۲. مقایسه‌های متنی	۱۰۸
۴-۲. ارجاع به نویسندگان	۱۰۸
۳. معرفی جمع‌های مهم	۱۱۰
فصل ۱۵. شروح کتب سته	۱۲۵
۱. زمینه‌های شکل‌گیری جریان شرح‌نویسی	۱۲۵
۱-۱. زمینه‌ها در شرق ایران	۱۲۵
۲-۱. نخستین گام‌ها در شرح صحاح در ایران	۱۲۹
۳-۱. نخستین شروح در مغرب اسلامی	۱۳۳
۴-۱. شرح‌نویسی همراه با جمع	۱۴۲
۲. شرح‌نویسی در سده‌های میانی	۱۴۳
۱-۲. شرح‌نویسی در ایران	۱۴۵
۲-۲. شرح‌نویسی در مغرب اسلامی	۱۴۹
۳-۲. شرح‌نویسی در مصر	۱۵۱
۴-۲. شرح‌نویسی در شام	۱۶۰

۱۶۶.....	۲-۵. شرح نویسی در عراق، حجاز و یمن.....
۱۶۹.....	۳. شرح نویسی در سده های متأخر.....
۱۷۷.....	فصل ۱۶. نقد کتب سته.....
۱۷۷.....	۱. نقدهای متقدم از اهل سنت.....
۱۸۳.....	۲. نقدهای اهل سنت در سده های میانه.....
۱۸۷.....	۳. نقدهای متأخر و معاصر اهل سنت.....
۱۹۳.....	۴. نقد کتب سته نزد شیعه.....
۱۹۶.....	۵. گونه شناسی، نقد کتب سته.....
۲۰۱.....	بخش چهارم: جوامع پس از صلح.....
۲۰۳.....	فصل ۱۷. ادامه جوامع به سبک سخاح و سنن.....
۲۱۱.....	فصل ۱۸. تنوع گوته های تدوین.....
۲۱۱.....	۱. دوام مسند نویسی.....
۲۱۲.....	۱-۱. مسندهای هم عصر با کتب سته.....
۲۱۹.....	۱-۲. مسند نویسی در سده چهارم هجری.....
۲۲۶.....	۱-۳. کتب مسانید شیوخ.....
۲۳۱.....	۲. گونه های تدوین حدیث مسند.....
۲۳۱.....	۲-۱. جوامع حدیثی-فقهی در سده های ۴-۶ق.....
۲۳۵.....	۲-۲. معجم نویسی.....
۲۴۱.....	۲-۳. مروری بر تنوع دیگر آثار.....
۲۴۴.....	۳. گونه های تدوین با تجرید سند.....
۲۴۶.....	۳-۱. مجرد نویسی، در فقه.....
۲۵۰.....	۳-۲. مجرد نویسی در عقاید و اخلاق.....
۲۵۲.....	۴. زوائد نویسی.....
۲۶۵.....	۵. تخریج نویسی.....
۲۷۱.....	۶. گذاری بر جوامع متأخر.....

فصل ۱۹. نمایه‌ها و راهنماهای حدیث	۲۷۹
منابع و مأخذ	۲۸۵
نمایه	۳۱۳

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»
 وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
 فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ
 (قرآن کریم. سوره مبارکه النمل. آیه شریفه ۱۵)

سخن ناشر

فلسفه وجودی دانشگاه امام صادق علیه السلام که از سوی ریاست دانشگاه به کرات مورد توجه قرار گرفته، تربیت نیروی انسانی‌ای متعهد، باتقوا و کارآمد در عرصه عمل و نظر است تا از این طریق دانشگاه بتواند نقش اساسی خود را در سطح راهبردی به انجام رساند.

از این حیث «تربیت» را می‌توان مقوله‌ای محوری یاد نمود که وظایف و کارویژه‌های دانشگاه، در چارچوب آن معنا می‌یابد؛ زیرا که «علم» بدون «تزکیه» بیش از آنکه ابزاری در مسیر تعالی و اصلاح امور جامعه باشد، عاملی مشکل ساز خواهد بود که سازمان و هویت جامعه را متأثر و دگرگون می‌سازد.

از سوی دیگر «سیاست‌ها» تابع اصول و مبادی علمی هستند و نمی‌توان منکر این تجربه تاریخی شد که استواری و کارآمدی سیاست‌ها در گرو انجام پژوهش‌های علمی و بهرمندی از نتایج آنهاست. از این منظر پیشگامان عرصه علم و پژوهش، راهبران اصلی جریان‌های فکری و اجرایی به حساب می‌آیند و نمی‌توان آینده درخشانی را بدون توانایی‌های علمی - پژوهشی رقم زد و سخن از «مرجعیت علمی» در واقع پاسخ‌گویی به این نیاز بنیادین است.

دانشگاه امام صادق علیه السلام در واقع یک الگوی عملی برای تحقق ایده دانشگاه اسلامی در شرایط جهان معاصر است. الگویی که هم اکنون ثمرات نیکوی آن در فضای ملی و بین‌المللی قابل مشاهده است. طبعاً آنچه حاصل آمده محصول نیت خالصانه و جهاد علمی مستمر مجموعه بنیانگذاران و دانش‌آموختگان این نهاد است که امید می‌رود با اتکاء به تأییدات الهی و تلاش همه‌جانبه اساتید، دانشجویان و مدیران دانشگاه، بتواند به مرجعی تمام عیار در گستره جهانی تبدیل گردد.

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام باتوجه به شرایط، امکانات و نیازمندی جامعه در مقطع کنونی با طرحی جامع نسبت به معرفی دستاوردهای پژوهشی دانشگاه، ارزیابی سازمانی- کارکردی آن‌ها و بالاخره تحلیل شرایط آتی اقدام نموده که نتایج این پژوهش‌ها در قالب کتاب، گزارش، نشریات علمی و... تقدیم علاقه‌مندان می‌گردد. هدف از این اقدام - ضمن قدردانی از تلاش خالصانه تمام کسانی که با آرمان و اندیشه‌ای بزرگ و ادعایی اندک در این راه گام نهادند- درک کاستی‌ها و اصلاح آنها است تا از این طریق زمینه پرورش نسل جوان و علاقه‌مند به طی این طریق نیز فراهم گردد؛ هدفی بزرگ که در نهایت مرجعیت مکتب علمی امام صادق علیه السلام را در گستره بین‌المللی به همراه خواهد داشت. (ان شاء الله)

والله الحمد

معاونت پژوهشی دانشگاه

پیشگفتار

حرکت علمی و تولید علم با توجه به اقتضانات و نیازهای مربوط به جامعه، امر مهمی است که برای هر جامعه‌ای که به سمت پیشرفت و تمدن سازی در حرکت است، لازم و ضروری می‌نماید. این مهم تحقق نمی‌یابد مگر به تلاش جمعی تمام سطوح اجتماع، که هر کدام به نحوی دارای نقش هستند. در این میان دانشگاهیان و حوزویان به‌عنوان متولیان اصلی پژوهش و تحقیق، نقش اساسی و در عین حال سازنده‌ای را دارند. جامعه علمی باید تمام همت خود را به کار گیرد تا به هر نحو ممکن، این حرکت علمی را تسریع بخشیده و بیش از پیش زمینه‌های ترقی آن را فراهم نماید. در این میان دانشگاه امام صادق علیه السلام با عنایت به جایگاه اصلی خود، بی‌تردید بر مرجعیت علمی از نقش قابل توجه و مؤثرتری برخوردار است.

از جمله رشته‌های علمی در حوزه الهیات و معارف اسلامی، رشته علوم قرآن و حدیث می‌باشد که مبتنی بر احساس نیازی که به آن صورت گرفت، پایه‌گذاری شد و هم اکنون مراحل تکامل خود را دنبال می‌نماید. به قطع نخستین گام جهت پیشبرد اهداف و رسالت این رشته در راستای ترغیب و ایجاد نشاط فضای علمی و پژوهشی بین محققان و پژوهشگران، تدوین نظام‌مند و ارائه روشمند موضوعات و مسائل رشته در قالب «کتاب» است.

این مهم علی‌رغم فواید آموزشی و پژوهشی، قادر است بستر پردازش بیشتر و همچنین نقد و ارزیابی علمی را فراهم نماید.

در حال حاضر با وجود محققان و پژوهشگرانی همچون دکتر پاکتچی که نزدیک به سه دهه در این رشته به تحقیق، پژوهش و تدریس پرداخته‌اند، لازم می‌نماید تا بیش از پیش تولیدات علمی جهت غنی‌سازی مباحث رشته علوم قرآن و حدیث عرضه گردد.

انجمن علمی - دانشجویی دانشکده الهیات دانشگاه امام صادق علیه السلام جهت پوشش نیاز به وجود آمده مبنی بر ارائه نظام‌مند و روشمند مباحث رشته علوم قرآن و حدیث موفق به پیاده‌سازی، تنظیم، تدوین و نشر آثار آقای دکتر احمد پاکتچی در جامعه علمی گشت. این حرکت مبارک، نقطه شروعی بود تا این نیاز را بیش از پیش آشکار ساخته و ضرورت انجام و استمرار آن را در آینده نمایان سازد. از جمله تولیدات انجمن در مراحل اولیه تنظیم، تدوین و نشر در قالب کتاب بود. از جمله این کتاب‌ها، می‌توان به «تاریخ حدیث»، «تاریخ تفسیر»، «علل الحدیث»، «روش تحقیق عمومی»، «روش تحقیق با تکیه بر علوم قرآن و حدیث» و «نقد متن» اشاره داشت.

بعد از فعالیت‌های انجام گرفته از سوی انجمن علمی - دانشجویی الهیات، این‌بار به دلیل استقبال اساتید و دانشجویان ارجمند و جهت اصلاح و تکمیل فعالیت‌های صورت پذیرفته، زمینه‌ای فراهم گشت تا با مساعدت و پشتیبانی همه جانبه معاونت پژوهشی عزم جدی بر تدوین و ویرایش و تألیف نهایی آثار دکتر پاکتچی در قالب دروس ارائه شده در رشته قرآن و حدیث در قالب جدید و در عین حال جامع‌تری صورت پذیرد.

نباید از نظر دور داشت که اقدامات انجمن علمی - دانشجویی الهیات در انتشار کتب دکتر پاکتچی به نوعی مبرای از اقتضائات کلاس‌های درس نبود. با وجود آن که تلاش دانشجویان در آماده‌سازی این مجموعه، درخور تقدیر است، اما به هر روی باید به تفاوت ماهوی که میان القای درس و تألیف وجود دارد، توجه داشت. در این باره هم باید به کم‌دقتی‌ها و

خطاهایی اشاره کرد که به سبب ارائه شفاهی دروس، اجتناب ناپذیر است و هم به مطالب نگفته‌ای اشاره کرد که به سبب سطح مخاطبان درس و محدودیت وقت از بیان آن پرهیز شده است. البته ویرایش‌کنندگان در آماده‌سازی کوشش داشته‌اند تا حد ممکن هم از خطاها بکاهند و هم در سطح محدودی به مستندیابی مطالب بپردازند.

علاوه بر موجبات مذکور مبنی بر انگیزه‌بخشی لازم جهت انجام این امر، باید به اقدامات گسترده و قابل تقدیر مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق علیه السلام در تابستان سال ۱۳۹۰ در راستای جمع‌آوری و آرشیو تمامی آنچه از آثار دکتر پاکتچی در دوره‌های مختلف دکتری، کارشناسی ارشد و کارشناسی در قالب صوت و مکتوب وجود داشت، اشاره کرد. طبیعی است که در راستای تکمیل و تغییر روند کار نشر در البیّن علمی - دانشجویی الهیات و در عین حال استفاده از ظرفیت و پتانسیل آرشیو گردآوری شده در مرکز تحقیقات روند نوینی در نشر آثار پی گرفته شود. می‌توان گفت فرایند مذکور با پشتیبانی همه‌جانبه معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام آغاز گردید و مجموعه حاضر به‌عنوان اولین اثر برای استفاده بیش از پیش پژوهشگران و محققان عرضه شده است.

لازم به ذکر است که در گام نخست با استقنای همه دروس ارائه شده و تجمیع آنها، آرشیو نسبتاً کاملی از مباحث آماده شده و سپس مستندیابی کامل در باره آن انجام گردیده و بخش‌هایی از مطالب گفته شده در آن تدارک دیده شده و سرانجام به دیده تألیف نگریسته شده و یک دور در مرحله نهایی مجموعه آماده شده و با مسؤولیت کامل مؤلف ویراست علمی گردیده است.

در خصوص کتاب در پیش‌رو نیز باید اذعان نمود که مطالب سه دوره دکتری به‌طور جداگانه پیاده‌سازی شده و حاصل آن دروس به صورت متنی نوشتاری و به‌عنوان آغازی برای فرایند تألیف، تدوین یافته است. اما در تألیف اصلی، عملاً ارائه یک کتاب نوشتار با ماهیت پژوهشی و نه درسی

مدنظر بوده است. بنابر این، مانند هر اثر تألیفی طرح موضوعی متناسب با یک طرح پژوهشی فراهم آمده و تألیفی مستقل صورت گرفته است که در آن به تناسب هر بحث، از مطالب فراهم آمده از دروس صرفاً به عنوان دستمایه‌ای برای آغاز نوشتار استفاده شده است.

مرتضی سلمان‌نژاد

مدیر طرح چاپ و نشر دروس دکتر احمد پاکتچی

مقدمه

شاید در آن آغاز تاریخی که دانشی به عنوان علم الحدیث شکل گرفت، مسئله محوری در محافل این دانش مبنی و اسانید احادیث بود، ولی با پای گرفتن جریان تدوین حدیث از سده دوم هجری و از آن پس در طی سده‌های متمادی، حجم انبوهی از منابع با تنوعی چشمگیری در روش و هدف شکل گرفت که برای عموم مسلمانان و برای عالمان رشته‌های دیگر، بخش مهمی از حافظه تاریخی فرهنگ اسلامی را تشکیل می‌داد و اما برای اهل حدیث، خود به موضوعی برای مطالعه تبدیل شده بود. در واقع آنچه در عمل در دانش حدیث در پیش روی ماست، بیش از آن که احادیثی با همان هویت مستقل هر حدیث در نقل شفاهی‌اش باشد، مجموعه‌ای از متون است که هر یک در طی تاریخ هویت متنی خود را یافته و در بسیاری موارد خود به موضوعی برای مطالعات ثانوی از جمله شرح‌ها و نقدها و راهنماها بدل شده است. در میان جوامع حدیثی اهل سنت، به ویژه کتب سته از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است که در طی نزدیک به یک هزاره به عنوان متونی ممتاز و بعضاً صحیح شناخته شده‌اند و همین امر به احادیثی که آنها محتوی آن هستند، جایگاهی ممتاز بخشیده است.

به هر روی، جایگاه هویتی جوامع در حیطه حدیث به اندازه‌ای پراهمیت است که عملاً بخش مهمی از مطالعات حدیثی را به خود اختصاص داده است؛ با وجود آن که در عمل کمتر به‌طور مستقل به چنین بحثی پرداخته شده و کمتر اثری دقیقاً با همین محور موضوعی نوشته شده است، اما همواره مباحث مربوط به جوامع حدیثی کمابیش در خلال آثار عمومی مربوط به علوم الحدیث موضوع بحث بوده است. از همین روست که هم در کتب سنتی با موضوع علوم الحدیث و هم در مطالعات معاصر چه مربوط به محققان مسلمان و چه خاورشناسان، پرداختن به مباحث مربوط به جوامع و متون حدیثی چشمگیر است. از آنجا که شمار آثار مربوط به علوم الحدیث فراوان است، برای پرهیز از تکرار، ابتدا کوشش نشده است که مطالب آن کتب - با وجود سودمندی - پوشش داده شود. نوشته پیش‌رو، در واقع حاصل مطالعه‌ای صورت گرفته با یک نظام پیشنهادی مربوط به مؤلف است که در آن تکیه اصلی بر متون کهن و کلاسیک حدیثی است. در مواردی نیز پیوندها میان دانش حدیث با دیگر حوزه‌های معارف اسلامی، ما را به‌طور قهری به روابط بینارشته‌ای حدیث با فقه و کلام و امثال آن کشیده، اما تا حد ممکن از دور شدن از محور اصلی پرهیز شده است. با وجود آن که در تألیف اثر حاضر، منابع معاصر اعم از اسلامی و استشرافی از نظر دور نبوده‌اند، ولی جز در مواردی نادر که ضرورتی اقتضا داشته به آنها ارجاع نشده است. بار دیگر تمامی زحمات محققان در این حوزه را ارج می‌نهم، و امید دارم که این اثر بتواند آن زوایا از بحث را پوشش دهد که کمتر مورد علاقه نویسندگان بوده است.

آغاز اصلی تألیف این کتاب، مطالب ارائه شده در درسی با عنوان جوامع حدیثی اهل سنت است که در طی سه دوره دکتری، در رشته علوم قرآن و حدیث در دانشگاه امام صادق علیه السلام ارائه شده است. در اینجا بجاست از دوست عزیزم جناب آقای محمد جانی پور که مطالب سه دوره تدریس را به‌طور جداگانه پیاده سازی کرده و حاصل آن دروس را به صورت متنی

واحد مدون ساخته‌اند تا متن مقدماتی برای تألیف این اثر فراهم آید، نهایت سپاس و قدردانی را داشته باشم. همچنین جا دارد از زحمات جناب آقای مرتضی سلمان نژاد به عنوان مدیر طرح و جناب آقای سعید طالبی به عنوان همکار اجرایی تقدیر و تشکر نمایم.

امید آن است که اثر حاضر به دور از تکرار سخن، توانسته باشد بخشی از مباحث بحث نشده در حوزه جوامع حدیثی اهل سنت را پوشش دهد و خدمتی در پیشبرد این حیطه از دانش حدیث بوده باشد.

احمد پاکتچی